



В.А. Храновський

ЧИ СПОРІДНЕНА ШУМЕРСЬКА МОВА З ТЮРКСЬКИМИ?

Питання про можливі мовні контакти між предками шумерів та прототюрками, їхню можливу генетичну спорідненість та не випадковість прикладів співзвучності лексичних одиниць є дискусійним протягом тривалого часу, а саме з останньої чверті XIX століття, після того як асиріологи відкрили шумерську мову, що матеріально й типологічно відрізняється від семітських. Структурні відмінності шумерської мови від семітських, її аглютинативність відіграли важливу роль у постановці питання шумерсько-тюркських генетичних зв'язків [Щербак 1989, 152; Weissbach 1898, 1–134].

Європейські асиріологи здебільшого висували гіпотезу про шумерсько-тюркські генетичні зв'язки в останні десятиріччя XIX століття. Передусім слід згадати порівняльні дослідження шумерської та тюркських мов, проведені Ф. Хоммелем у 80-ті рр. поза минулого століття. Для порівняння він взяв кількісні числівники першого десятка, що утворюють найдавніший прошарок лексики і, на думку ряду лінгвістів, їхня матеріальна близькість, очевидна чи прихована, є головним або одним з основних показників мовної спорідненості [Андронов 1969, 319; Щербак 1989, 150–151]. Ф. Хоммель у своїх працях, виданих у 1884 та 1904 рр. [Hommel 1884, 1–65; Hommel 1904, 20–25, 232], навів такі приклади кількісних числівників у шумерській та тюркських, зокрема турецькій, мовах:

шумер.		тур.
'один'	<i>diš, giš, aš</i>	<i>bir</i>
'два'	<i>man, min</i>	<i>iki</i>
'три'	<i>piš, eš, guš, vuš, viš</i>	<i>üç</i>
'чотири'	<i>lam, lum</i>	<i>dört</i>
'п'ять'	<i>i</i>	<i>beş</i>
'шість'	<i>iaš (i+ aš, тобто 5+1)</i>	<i>altı</i>
'сім'	<i>imin, umun (i+min, тобто 5+2)</i>	<i>yedi</i>
'вісім'	<i>*issa, *ussa (i+ vuš, тобто 5+3)</i>	<i>sekiz</i>
'дев'ять'	<i>ilim (i+lim, тобто 5+4)</i>	<i>dokuz</i>
'десять'	<i>u, gun, vun</i>	

(згідно з сучасною *op* транскрипцією шумерських клинописних знаків число десять позначається *gà, gù, a₆* [Щербак 1989, 153–154] *и* [Halloran 1996]. – В.Х.)

З цього переліку на перший погляд подібними в шумерській та турецькій мовах здаються числівники “три” та “десять”. Відомий казахський письменник та лінгвіст О. Сулейменов, що у своїй книзі “Аз и Я”, перше видання якої побачило світ у 1975 році, відкидав думку про генетичні зв'язки між тюркською та шумерською мовними спільнотами, проте обстоював концепцію щодо спільного перебування протягом певного часу прототюрків та протошумерів на певній території у рамках єдиної культурної федерації, “обумовленої однією релігією” [Сулейменов 1990, 541]. Цей дослідник, на нашу думку, навів вагомі аргументи для можливої етимології шумерського та прототюркського числівника “один”: шумер. ASH ‘рисочка’, ‘одиниця’; заг.-тюрк. ASH (ESH, ES, ISH) ‘ріж, розрізай’; KESH (KAS, KES, KIS), ESH (PAS, PISH, PIS) ‘ріж, висікай’; можливий також інший варіант: шумер. ISHI ‘пил’, ‘піщинка’, тюрк. ISH (ESH) ‘найдрібніша частинка’, PISHI (BICHI, BISHI) ‘маленький’ (діалектне) [Сулейменов 1990, 547]. Можна також використати етимології О. Сулейменова для пояснення походження іншої шумерської сло-

воформи, що означає поняття “один” – шумер. *dili (didli)* [Дьяконов 1967, 60]; тюрк. TILIK (TILI, DILIK, DILI) ‘рисочка’, ‘смужка’; утворене від тюрк. TIL (DIL) ‘дряпай’, ‘вирізей’ (на поверхні. – В.Х.). Як зазначає вищезгаданий казахський мовознавець, майже всі тюркські числівники першого десятка запозичені з індоєвропейських мов. Не збігаються з індоєвропейськими лише числівники PISH (BISH, BIR) ‘один’, USH (UCH) ‘три’, UN (ON) ‘десять’, що, на думку О. Сулейменова, збереглися з прототюркської епохи [Сулейменов 1990, 547]. Зазначені приклади, а також спостереження О. Сулейменова певною мірою заперечують тезу про числівники першого десятка як показник спорідненості мов. Російський та радянський тюрколог А.М. Щербак, що дотримувався думки про підтвердження спорідненості мов, принаймні тих, що поширені у Євразії, завдяки співзвучності числівників, також відзначав ряд винятків, зокрема угор. *tiz* ‘десять’ (> ? рос. *десять*), та запозичення давньоіндоєвропейських числівників першого десятка тюркськими мовами і перських числівників могольською мовою [Щербак 1989, 151].

Крім того, у кожній мові чи групі мов залежно від їхньої глотальної еволюції чи впливу соціальних та етнічних факторів життя їхніх носіїв розвивалася характерна для них система числівників. Так, у примітивних народів вона ще досі нерозвинена. Зокрема, в андаманських мовах та діалектах числівники взагалі відсутні як окремий морфологічний клас і кількість позначається лише такими термінами, як “один”, “два” або “декілька” і “багато” [Беликов 1990, 34]. У шумерській мові була розвинена п’ятирикова система рахунку [Щербак 1989, 153–154; Falkenstein 1959, 40–41]. І.М. Дьяконов у своїй монографії “Языки Древней Передней Азии” зазначав, що для шумерської системи числівників характерне поєднання п’ятирикової, десяткової, двадцяткової, шести- та шістдесяткової систем [Дьяконов 1967, 60]. Аналіз як давніх, так і сучасних мов свідчить про те, що при наявності розвинутої системи числівників у мовах, які запозичують рахункові терміни, все ж зберігається власна система числівників, навіть у випадках запозичення значної кількості як кількісних, так і порядкових числівників при тісних культурних контактах, як, наприклад, запозичення з арабської мови в перську, тюркські та індоарійські.

Крім числівників, Ф. Хоммель у своїх опублікованих працях навів ще майже два десятки прикладів співзвучності між шумерськими словами та елементами лексики тюркських та інших алтайських мов. Це деякі терміни спорідненості, елементарні дієслова та деякі назви ознак, родові поняття тварин або птахів, деякі господарські терміни. Деякі з них, на думку автора, можуть бути спільними за походженням: шумер. *ab* ‘дім, житло’, д.-тюрк. *äb*; шумер. *agar, adar* ‘поле, паша’, д.-тюрк. *äkin*; шумер. *agarin* ‘утроба матері’, д.-тюрк. *qarin*; шумер. *Ai* ‘бог-місяць’ [Щербак 1989, 154] (можливо, у цьому випадку мається на увазі шумер. *é-u₄-15*: ‘повний місяць’ [Halloran]. – В.Х.), д.-тюрк. *aj* ‘місяць’ (природний супутник Землі); шумер. *anšu* ‘осел’, монг. *elsi-gen*, тур. *eşek*; шумер. *din, til* ‘життя’, д.-тюрк. *tirig*; шумер. *apin* ‘плуг’, алт. *абыл* ‘мотика’; шумер. *dingir, dimir* ‘бог’, д.-тюрк. *tängri*; шумер. *dirig, dir* ‘темний’, уйг. *тол* (?); шумер. *dir* [Щербак 1989, 154], *dé, ri* ‘наповнювати’ [Halloran], уйг. *тола* (?); шумер. *gal, val* ‘бути’, д.-тюрк. *bol*, тур. *ol*; шумер. *gal, val* ‘великий’, д.-тюрк. *ulu-у* [Щербак 1989, 154], тур. *kalın* ‘товстий’ тощо.

До цього переліку було внесено уточнення та виправлення. Ф. Хоммель мав намір опублікувати більш детальний перелік (близько 100 прикладів) в угорському журналі “Keleti Szemle”, проте, очевидно, публікації цих матеріалів не відбулося. В.Х. Вейсбах дав негативну оцінку спробам Ф. Хоммеля довести гіпотезу про належність шумерської мови до тюркської мовної сім’ї та звернув увагу на серйозні недоліки у методиці його дослідження [Щербак 1989, 154; Weissbach 1892, 100].

За словами російського та радянського тюрколога А.М. Щербака, у ХХ столітті питання про “генетичну належність шумерської мови для абсолютної більшості фахівців з давніх мов Передньої Азії втратило свою гостроту” [Щербак 1989, 154], і, очевидно, лише Б. Ландсбергер порушив проблему тюрксько-шумерських мовних зв’язків. Він вказував на те, що шумерська мова порівнювалася чи не з усіма мовними сім’ями світу і в результаті цих порівнянь виявлялася, як правило, лише загальна структурна схожість. Він також підкреслював необхідність ретельної перевірки лексичних паралелей між тюркськими та шумерською мовою, встановлених Ф. Хоммелем, а такі паралелі, як шумер. *dingir* ‘бог’ і д.-тюрк. *tängri* ‘небо’, ‘бог’, Б. Ландсбергер вважав випадкови-

ми і допускав можливість запозичення протошумерами значної частини своєї лексики з дошумерської мови-субстрату, якою розмовляли найдавніші мешканці Південної Месопотамії, і до цього субстрату він відносив і слово *dingir* [Щербак 1989, 154–155; Landsberger 1942, 102].

Автор цієї статті допускає як можливість запозичення прототюрками шумер. *dingir* у результаті культурних контактів, так і ймовірність запозичення цього терміна з протоавстронезійської лексики, носіями якої могли бути носії прототигрського або протоевфратського субстрату у Південній Месопотамії до приходу шумерів. Наявність австронезійської лексики простежується як у шумерській мові, так і мовах інших сімей, поширених у Передньоазійському регіоні, – індоєвропейських (хетській, лувійській), кавказьких і хуррито-урартських, афразійських тощо, і цей прототигрський, можливо австронезійський, субстрат належить до різних лексичних категорій і містить назви культурних рослин, назви моря та морських істот, назви домашніх тварин, побутової лексики [Мосенкіс, 4–46]. Протоавстронезійці могли потрапити до Передньої Азії, здійснюючи каботажне плавання вздовж узбережжя Цейлону, Індії, Аравійського півострова [Кулланда 1983, 80–81]. У зв'язку з цим, на думку автора, як шумер. *dingir*, так і д.-тюрк. *tängri*, що також близьке за звучанням до чуваського *тенгир* ‘море’, тур. *deniz* ‘море’, туркм. *deňiz* ‘море’ можуть походити від імені одного з головних божеств полінезійського пантеону – Танга Роа – покровителя моря, морських тварин і рибалок. Ім'я цього божества складається з двох слів: рап. *taga* ‘підліток, юнак’, *roa* ‘великий’ [Мифы, предания и легенды острова Пасхи 1978, 339].

Якщо, за словами А.М. Щербака, у ХХ ст. для більшості фахівців зі стародавніх мов Передньої Азії питання генетичної належності шумерської мови вже не було досить актуальним, то для тюркологів, алтаїстів та фахівців з інших галузей мовознавства шумерська мова стала об'єктом підвищеної уваги не лише з точки зору гіпотетичних генетичних зв'язків або цілісності плотогенічного процесу, а й з точки зору мовних взаємовпливів у доісторичні часи [Щербак 1989, 154–155]. Зокрема, А.Р. Зіфельт-Сімум'ягі докладав зусиль, щоб зблизити шумерську мову з урало-алтайськими у дусі яфетичної теорії [Щербак 1989, 155; Зіфельт-Сімум'яги 1927, 10, 25–26]. А.Б. Долгопольський, зіставивши шість мовних сімей Євразії (індоєвропейську, семітсько-хамітську, уральську, алтайську, чукотсько-камчатську та картвельську) з шумерською мовою, допустив більшу ймовірність спорідненості між шістьма вищезгаданими сім'ями і менш ймовірну спорідненість між мовами цих сімей та шумерською мовою [Долгопольський 1964, 53–63]. А.С. Аманжолов, порівнюючи тюркську та шумерську лексику, висунув гіпотезу про проникнення частини прототюркських племен у Дворіччя, які, таким чином, вплинули на мову та логографічну писемність носіїв стародавньої месопотамської цивілізації [Аманжолов 1974, 65–71].

Турецький лінгвіст О.Н. Туна, навівши 165 тюрксько-шумерських лексичних паралелей, не наполягав як на спорідненості між шумерською мовою та тюркськими, так і на її відсутності, проте констатував тісні культурні зв'язки між протошумерами та прототюрками і стверджував, що давні тюрки перебували на території сучасної Східної Туреччини близько 3500 р. до н.е. [Tuna 1997, 43].

Вищезгаданий казахський літератор та лінгвіст О. Сулейменов, аналізуючи причини критики Ф. Хоммеля з боку його сучасників, звернув увагу на дві його методологічні помилки: 1) прагнення неодмінно довести генетичну спорідненість; 2) порівнювання невеликої кількості слів з різних розділів словника. Крім того, як О. Сулейменов, так і сучасники Ф. Хоммеля звинувачували його у порівнюванні шумерських слів з елементами лексики багатьох тюркських мов замість прототюркських праформ. О. Сулейменов у своїй праці “Аз и Я”, систематизувавши приклади близьких за звучанням та семантикою шумерських та тюркських слів, розподілив їх за основними класами: “Людина”, “Природа”, “Бог”, замість порівнювання окремих слів “з різних розділів словника” [Сулейменов 1990, 540].

Можливість запозичення окремих культурних термінів між предками шумерів та тюрків не заперечував також і І.М. Дьяконов [Дьяконов 1967, 84]. А.М. Щербак взагалі вважав невирішеним питання генетичних зв'язків між тюркськими мовами та шумерсь-

кою, а також питання розробки методів, що дали б можливість розрізнити приклади випадкової та закономірної співзвучності між лексикою та граматичними формантами мов, що порівнюються. Він же вважав, що ступінь ймовірності випадкових збігів значно зростає, якщо лексичні чи граматичні одиниці, що порівнюються, складаються з одного складу чи одного звука [Щербак 1989, 159–161].

Це, на нашу думку, навряд чи стосується деяких прикладів шумеро-тюркських співзвучностей, наведених О. Сулейменовим, де слова, що порівнюються, містять більше ніж один склад чи являють собою аглютинативні нагромадження ряду коренів та афіксів. Наприклад: шумерське ТИР (ТИЛ) ‘життя’ й тюркські ТИРИК, ТУРУК ‘живий’, ТУРУ ‘жити’, шумерське ГЕШТУКА й загальнотюркське ештүгән ‘той, що слухає’, шумерське ШУ-ТАГ-ТИ ‘схопив’ та тюркське УШ-ТА-ДЫ ‘схопив’, ‘тримає’ тощо. Згаданий дослідник, на нашу думку, небезуспішно навів як мінімум близько шістдесяти прикладів співзвучності загальношумерської та тюркської лексики, що містить терміни спорідненості, видів людської діяльності, явищ природи, а також навів переконливі приклади можливих запозичень у шумерську мову з прототюркських, у яких пізніше відпали кінцеві голосні [Сулейменов 1990, 544–544, 552–553].

Як зазначають фахівці у галузі порівняльно-історичного мовознавства, схожість може бути різних типів: 1) типологічна схожість, що відображає загальні лінії розвитку мов та розкриває закономірність процесів мовного розвитку; 2) генетична спорідненість, що розкриває весь спектр розвитку слів та форм однієї мови в умовах локальної віддаленості носіїв цієї мови та еволюцію окремих мов, що мають єдине джерело – прамову; 3) контактна схожість, що є результатом тривалої взаємодії між різними мовами та відображає зовнішню історію мови: міграції її носіїв, їхні культурні, релігійні та політичні зв'язки тощо. Випадкові приклади схожості також можуть бути джерелом історичної інформації, оскільки допускається їхнє тлумачення як не випадкових зв'язків [Щербак 1989, 156–157]. Що стосується випадкових збігів, то, як зазначав А. Мейє, “чим своєрідніші явища, що збігаються у двох мовах, тим аргументованішим є сам збіг” [Мейє 1954, 29].

Часто лінгвісти констатують відсутність уявлення про допустиму кількість прикладів випадкової схожості [Щербак 1989, 159]. У зв'язку з цим протягом ХХ століття пропонувалися методики проведення порівняльного та порівняльно-історичного дослідження, метою яких було з'ясування наявності спорідненості між мовами та ступеня такої спорідненості. Особливо цікавим та реалістичним видається лексикостатичне порівняльне дослідження мов за методикою М. Сводеша, що у 1945–1952 рр. опрацював принципи методу глосохронології (від грец. γλωσσα ‘мова’ + χρόνος ‘час’ + λόγος ‘слово, вчення’), тобто дисципліни порівняльно-історичного мовознавства, що виявляє швидкість перебігу мовних змін і на основі цього визначає час розходження споріднених мов та ступінь близькості між ними. Глосохронологія використовує техніку виміру точних наук і має чимало спільного зі способом датування археологічних знахідок за вмістом у них радіоактивних ізотопів вуглецю [Жик 2010, 12–13]. Лексикостатична глосохронологія встановлює час роз'єднання споріднених мов на основі спостережень про рівномірну швидкість змін найбільш сталої частини словника, вживаної у звичайних, тобто найпоширеніших, ситуаціях спілкування. Суть цих спостережень полягає у кількості несхожих слів у споріднених мовах, що порівнюються, серед 100 найстійкіших елементів найбільш вживаної лексики, і при наявності близько 14 несхожих слів робиться висновок про роз'єднання мов, що порівнюються, яке відбулося 1000 років тому. М. Сводеш вивів ще одну формулу, згідно з якою за кожні 100 років між двома стослівними списками мов-нащадків реальних чи гіпотетичних прамов залишається спільним 0,74 обсягу списку, тобто 74 слова, або 26% слів, замішуються іншими словами [Жик 2010, 14]. Лексика, що порівнюється, включає такі поняття:

- деякі займенники (я, ми, ти, ви, хто, що, все, той);
- елементарні дієслова (бачити, приходити, пити, їсти, горіти, давати, знати);
- позначення ознак (великий, новий, холодний, теплий, сухий);
- назви явищ довкілля (хмара, дощ, гора, ніч, дорога, пісок, вода, вогонь, дим, камінь, зірка, сонце);
- назви тварин і рослин (собака, риба, воша, дерево, листок);

- назви частин тіла (ступня, живіт, рука, голова, око, вухо);
- назви людей (чоловік, жінка) [Тищенко 2007, 283–288].

На думку автора цієї статті, саме друга формула більш реалістично відображає процес розділу спільнот та утворення окремих мов у часовому просторі. Зокрема, порівнявши кількість спільних та відмінних лексем зазначеного переліку в українській та російській мовах, автор цієї статті виявив лише 14% слів із цього переліку, що відрізняються у зазначених мовах, а це означає, що період, коли відособилися одне від одного ряд давньосхіднослов'янських говірок і почали формуватися сучасні українська та російська мови, віддалений від нашого часу приблизно 650–700 роками. Крім того, порівнявши лексичні форми, що мають значення 100 слів переліку М. Сводеша, в українській та перській мовах, згідно з графіком М. Сводеша [див.: Іжик 2010, 14], автор виявив 17% спільнокореневої лексики у цих мовах, і, таким чином, час роз'єднання прадавньої мовної спільноти, до якої належали протоіндоіранці та протослов'яни, чи протобалтослов'яни, можна датувати приблизно 5700–5800 роками тому, тобто приблизно 3800–3700 рр. до н.е. Такий висновок принаймні не суперечить гіпотезам ряду дослідників у галузях порівняльно-історичного мовознавства та археології про розпад індоіранської спільноти не пізніше кінця IV тис. до н.е. та заселення протоіндоевропейцями, у тому числі й протослов'янами, Європейського континенту після рубежу IV та III тис. до н.е. [Гамкрелідзе, Іванов 1984, 917, 951].

У цій статті її автором також буде проведено порівняння шумерської мови з тюркськими аналогічним методом, щоб встановити, чи були споріднені шумерська мова з тюркськими (причому автор згоден з тими лінгвістами, які вважають, що спорідненість між мовами не є споконвічною, а, маючи історичний характер, може складатися поступово і так само поступово слабнути та відмирати [Андронов 1965, 131; Андронов 1969, 319].

Основні завдання цієї статті:

1) на основі наявності системної схожості між найбільш вживаними поняттями чи її відсутності встановити можливість первинної чи вторинної спорідненості між шумерською мовою та тюркськими;

2) наводячи приклади схожої лексики з подібною семантикою, автор вважає за необхідне ввести, крім схожих за звучанням та семантикою слів у мовах, що порівнюються, також неспівзвучні синоніми в обох мовах, і наявність несхожих за звучанням синонімів до близьких за формою та значенням елементів шумерської та тюркських мов свідчатиме про можливість запозичення відповідних елементів лексики з протошумерських діалектів до прототюркських чи навпаки.

При здійсненні цього аналізу враховувались такі історичні факти, як значна віддаленість у часовому відношенні між джерелами шумерської мови, найдавніші з яких з'являються близько 3200–3100 рр. до н.е., а найпізніші тексти живою шумерською мовою – до 2000–1800 рр. до н.е. [Дьяконов 1967, 37, 45], а найдавніші письмові джерела тюркськими мовами належать не раніше ніж до VII–IX ст. н.е. (мова тюркських рунічних пам'яток, знайдених на величезному просторі від Лени до Дунаю; найбільшу кількість цих пам'яток виявлено у басейні річок Орхону та Єнісею) [Тенишев 1990, 143]. Тут слід звернути увагу на фонетичні зміни, що відбувалися у тюркських мовах протягом історії розвитку відомих науці мов цієї групи, і на закономірності фонетичних змін, характерних для шумерських і тюркських мов окремо, а також на можливі загальні закономірності, спільні для еволюції фонетичних систем шумерської та тюркських мов.


Результати порівняльного аналізу шумерської та тюркської лексики, приклади якої наведені як безпосередньо автором, так і взяті в інших дослідників (О. Сулейменова, А.С. Аманжолова та ін.) – у тих випадках, коли автор вважає правильними лінгвістичні паралелі, проведені цими відомими тюркологами, – подано в таблиці.

Таблиця 1.
Зіставлення стослівних списків лексики шумерської та тюркських мов

№ п/п	Українська	Шумерська	Тюркські
1.	багато	<i>eš</i> 'багато' [Halloran]	д.-тюрк. KÖP [Древнетюркский словарь 1976, 317]; д.-тюрк. ERÜŞ [Древнетюркский... 1976, 183]
2.	бачити	<i>igi...uru</i> 'бути пильним, чатувати, стояти на варті' (від <i>igi</i> 'око' + <i>uru</i> 'дивитися, стерегти') [Halloran]	д.-тюрк. KÖR [Древнетюркский словарь 1976, 317]; тур. <i>görmek</i>
3.	білий	<i>bar</i> [Дьяконов 1967, 59]; <i>babbar, k(g)ada, k(g)ad; kug, ku</i> 'білий', 'срібний, срібло' [Halloran]	прототюрк. *uq [Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 2001, 679, 792]; прототюрк. *ürüñ [Сравнительно-историческая... 2001, 601, 814]
4.	вбивати	<i>ug_{5,7,8}</i> 'вбивати' [Halloran]	д.-тюрк. ÖLDÜR- [Древнетюркский... 1976, 383]
5.	великий	<i>gal</i> 'великий' [Дьяконов 1967, 53]; <i>nin</i> 'великий', 'високий' [Дьяконов 1967, 52]	прототюрк. *uluγ 'великий' [Сравнительно-историческая... 2001, 684, 813]; д.-тюрк. QALADUR 'збільшуватися' [Древнетюркский... 1976, 411]
6.	вогонь	**UD 'вогонь' [Сулейменов 1990, 547]	заг.-тюрк. UT (UD, OT, OD) 'вогонь' [Сулейменов 1990, 547]
7.	вода	<i>a, e</i> 'вода' [Halloran]; <i>sug</i> 'болото' [Halloran]	д.-тюрк. SUV 'вода', 'волога' [Древнетюркский словарь 1976, 561]; SUB [Древнетюркский... 1976, 512]
8.	волосся	<i>siki, sig</i> (також має значення "шерсть") [Halloran]	д.-тюрк. SAC 'волосся' [Древнетюркский... 1976, 479]; д.-тюрк. SAQAL 'борода' [Древнетюркский... 1976, 486]; TÜG 'волосся' [Древнетюркский... 1976, 595].
9.	воша	<i>uk(g)₍₃₎</i> 'воша, воші'; 'гнида'; 'блоха'; 'міль'; 'метелик'; 'комаха', 'паразит', 'глист'; <i>uṭin</i> 'блоха'; 'воша' [Halloran]	прототюрк. *byjt [Сравнительно-историческая... 2001, 182, 794]

10.	все	<i>šar, sár</i> 'повнота', 'сумарність', 'все', 'весь (вся)'; 'світ'; 'горизонт'; 'кулька', 'лічильна фішка'; число 3600 = 60 ² ; <i>imín</i> _(2,3) 'сім'; 'повнота', 'сумарність'; 'безліч'; 'все', 'весь (вся)' (<i>ia/i</i> 'п'ять' + 'два') [Halloran]	д.-тюрк. QOP 'весь' [Древнетюркский... 1976, 456]
11.	вухо	GESHTUK 'вухо' [Сулейменов 1990, 544]	прототюрк. * <i>kul-ga-k</i> , * <i>kulyak</i> 'вухо' [Сравнительно-историческая... 2001, 204, 804]
12.	голова	<i>sağ</i> [Дьяконов 1967, 36]	прототюрк. * <i>baš</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 673, 794]
13.	гора	<i>kur</i> [Дьяконов 1967, 56]	заг.-тюрк. KYR 'гірський хребет'; 'гірське плато' [Сулейменов 1990, 546]; прототюрк. * <i>ta:γ</i> 'гора' [Сравнительно-историческая... 2001, 94, 811]; прототюрк. * <i>tam</i>
14.	горіти, займатися	<i>tab, pil</i> [Halloran 1999]	[Сравнительно-историческая... 2001, 363]; прототюрк. * <i>jan</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 362, 800].
15.	груди	<i>gaba, gab</i> [Дьяконов 1967, 50-51]	прототюрк. * <i>gö:küz</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 272, 799]; прототюрк. * <i>töš, tö:š</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 271, 812]
16.	давати	<i>ba, ru, sum</i> [Halloran 1999]	прототюрк. * <i>be:r</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 700, 794]
17.	два	<i>mīna, mīn</i> _(5,6) 'два', 'другий'. На думку Дж.А. Хеллорана, цей числівник походить від шумер. <i>mī</i> 'жінка' + <i>na</i> 'чітко визначені речі', у цьому випадку – наявність двох грудей у жінки [Halloran]	прототюрк. * <i>iki</i> 'два' [Сравнительно-историческая... 2001, 691, 799]

18.	дерево	GIŞ [Сулейменов 1990, 546]	казах., уйгур. EGİŞ (EGİS , ÄGÄŞ) ‘культурна рослина’, ‘злак’. На думку О. Сулейменова, це слово утворене від дієслова EG ‘сади’, ‘сій’, ‘закопуй’ і в епоху, коли головною культурною рослиною було фруктове дерево, такі слова, як EGİŞ (AGİŞ), могли вживатися у значеннях “фруктове дерево”, “фруктовий чагарник”, що нині є втраченими. Пізніше, за словами О. Сулейменова, ця форма огрубіла і відбулося узагальнення семантики цієї лексеми: 1) AGAŞ , AGAĖ , YGACĖ ‘дерево’ (у мовах західнотюркського ареалу; у складних словах – GAŞ , GACĖ , GAI . У балкарській та ногайській – AGACĖ ‘ліс’; 2) YIAŞ , IYŞ , IYS ‘ліс’ (у мовах сибірського ареалу); 3) алт. ĖYŞ , ĖIS ‘ліс’ [Сулейменов 1990, 546]
19.	дим	<i>i-bil</i> [BIL] ‘дим’ (у шумерській “жіночій” мові <i>eme-sal</i>)	прототюрк. * <i>u:s</i> , * <i>u:š</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 370, 800]; прототюрк. * <i>nūt</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 364, 813]
20.	добрий	dü(g) [Дьяконов 1967, 50]	д.-тюрк. edgü ~ edgü ~ ejgü 1) ‘хороший, добрий’; 2) ‘добре’; 3) ‘добро’, ‘благо’ [Аманжолов 1974, 65–71]
21.	довгий	gid [BU] ‘довжина’, ‘втягувати’, ‘вимірювати’, ‘довгий’, ‘далекий’; sud , sü , su ‘віддаляти’, ‘втягувати’, ‘далекий’, ‘довгий’ [Halloran]	UZUN long (common Türkic) UZAK long (Kazakh)
22.	дорога	a-rá ‘дорога’, ‘шлях’ (на думку Дж.А. Хеллорана, походить від <i>a</i> ‘де’ + <i>rá</i> ‘йти’, ‘нести’); du , -ús ‘дорога’ (на думку Дж.А. Хеллорана, походить від <i>du</i> ‘хороший’ + <i>ús</i> ‘слідувати’) [Halloran]	прототюрк. * <i>jo:l</i> ‘дорога, шлях’ [Сравнительно-историческая... 2001, 351, 801]; д.-тюрк. ORUQ ‘дорога’ [Древнетюркский словарь 1976, 488]

23.	дош	<i>šur, sur</i> дощити, лити(ся), чавити (сік); <i>šəg</i> 'дош', 'дощити' [Halloran]	прототюрк. * <i>baran</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 26, 794]; прототюрк. * <i>jag</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 188, 800];
24.	живіт	<i>šà(-ge)</i> 'серце', 'шлунок' [Halloran]	прототюрк. * <i>karim, *karym</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 277, 802]
25.	жирний	<i>ia, i</i> 'жир', 'масло', 'вершки' [Halloran]	прототюрк. * <i>ja:γ</i> 'масло, сало, жир' [Сравнительно-историческая... 2001, 453, 800]; прототюрк. * <i>üz</i> 'жир' [Сравнительно-историческая... 2001, 454, 814]
26.	жінка	<i>mi</i> 'жінка' [Halloran]; SAL 'vulva; жінка' (логограма  [Аманжолов 1974, 65-71])	алт. <i>salaa</i> 1) 'притока (ріки); 'розгалуження (дерева, дороги)'; 2) 'проміжок між пальцями'; киргиз. <i>salaa</i> 1) 'уловина'; 2) 'проміжок між пальцями'; 3) 'палець' < <i>sal</i> + <i>γa</i> , пор. евенк. <i>sälga</i> 1) 'промежина'; 2) 'крок', 'відстань' [Аманжолов 1974, 65-71]; прототюрк. * <i>ewci</i> 'жінка', 'дружина' [Сравнительно-историческая... 2001, 297, 798]; прототюрк. * <i>tiši</i> 'жінка' [Сравнительно-историческая... 2001, 315, 812]; д.-тюрк. KIS 'дружина' [Древнетюркский словарь 1976, 310]
27.	жовтий	<i>sig₇, se₁₂(-g), sa₁(-g)</i> 'жовтий', 'зелений', 'блідий', 'давати життя', 'створювати', 'жити', 'прекрасний', 'садити', 'виполювати бур'яни' (на думку Дж.А. Хеллорана, походить від <i>si</i> 'стебло' + <i>ég</i> 'зрошувати') [Halloran]	д.-тюрк. SARİγ [Древнетюркский словарь 1976, 488]
28.	зелений	<i>sig₇, se₁₂(-g), sa₁(-g)</i> 'жовтий', 'зелений', 'блідий', 'давати життя', 'створювати', 'жити', 'прекрасний', 'садити', 'виполювати бур'яни' (на думку Дж.А. Хеллорана, походить від <i>si</i> 'стебло' + <i>ég</i> 'зрошувати') [Halloran]	д.-тюрк. JAS [Древнетюркский... 1976, 245]

29.	земля	<i>gü, ki</i> 'земля', 'місце', <i>kur</i> '(чужа) земля' [Halloran]	заг.-тюрк. KIR 'бруд', 'глина' YIR (YER, PAR, JER, DJER, ZER, DER) 'земля' [Сулейменов 1990, 547]
30.	зірка	<i>ul</i> 'зірка', 'орнамент' [Halloran]	прототюрк. <i>*juluz</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 53, 801]
31.	знати	<i>zu, su</i> 'знати', 'розуміти', 'навчати', 'знання'; 'мудрість' [Halloran]	д.-тюрк. TANI 'знати, бути знайомим' [Древнетюркский словарь 1976, 532]
32.	зуб	<i>zu, su_{II}</i> 'зуб', 'кремень' [Halloran]	прототюрк. <i>*azu</i> 'ікло' [Сравнительно-историческая... 2001, 229, 793]; прототюрк. <i>*di:š</i> 'зуби' [Сравнительно-историческая... 2001, 227, 797]
33.	ім'я	<i>tu</i> [Halloran]	д.-тюрк. AT [Древнетюркский... 1976, 64]
34.	їсти	<i>gu, kü</i> 'їсти', 'їжа' [Halloran]	д.-тюрк. JE [Древнетюркский... 1976, 252]
35.	йти	<i>du, ara, gin</i> 'ходити', 'йти' [Дьяконов 1967, 39]; ED 'проходити', 'виходити' [Сулейменов 1990, 544]	ÜT (ÖT, İD, ED, ET, AT) 'йти', 'проходь', 'переходь' [Сулейменов 1990, 544]
36.	камінь	<i>na, na</i> [Halloran]	прототюрк. <i>*taš</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 638, 811]
37.	кістка	<i>gag, kak</i> 'цвях', 'клинець', 'кістка', 'коліно' [Halloran]	д.-тюрк. ÇÜĞTA 'вушна кістка'; 'щелепа' [Древнетюркский... 1976, 157]; орхон.-енісей. <i>сөңүк</i> 'кістка' [Айдаров 1971, 363]
38.	коліно	<i>gag, kak</i> 'цвях', 'клинець', 'кістка', 'коліно' [Halloran]; <i>düg</i> 'коліно' [Halloran]	прототюрк. <i>*tuz-ke</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 284, 812]; чув. <i>чёр</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 284, 796]
39.	кора	не знайдено	д.-тюрк. QAS 'кора, шкірка' [Древнетюркский словарь 1976, 430]

40.	корінь	<i>úr</i> 'корінь'; 'основа' [Halloran]	прототюрк. * <i>di:p</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 108, 797]; прототюрк. * <i>tamyr</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 107, 811]; прототюрк. * <i>jyltyz</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 109, 801]
41.	кров	<i>urin, úri</i> [ŠEŠ] [Halloran]	д.-тюрк. QAN [Древнетюркский... 1976, 416]
42.	круглий	<i>śar</i> 'круг' [Дьяконов 1967, 61]; <i>ken</i> 'круг' [Дьяконов 1967, 83]	тур. <i>yuvarlak</i>
43.	кусати	<i>pad, pad</i> 'кусати'; <i>zú...kud/ku</i> 'кусати' to bite (<i>zú</i> 'зуб' + <i>kud/ku</i> 'різати') [Halloran]	д.-тюрк. [SIR [Древнетюркский... 1976, 220]
44.	лежати	<i>lul, lu</i> 'лежати'; <i>ná = ni-a</i> 'лежати', 'лягати'; <i>ù</i> 'лежати', 'лягати' [Halloran]	крим.-тат., тур. <i>yatmak</i> 'лягти'
45.	летіти	<i>dal</i> 'летіти'; <i>ba-rV</i> 'літати', 'тікати' [Halloran]	д.-тюрк. JAy [Древнетюркский... 1976, 247]; д.-тюрк. ÜC [Древнетюркский... 1976, 603]
46.	листок	<i>pa</i> , 'листок', 'гілка' [Halloran]	прототюрк. * <i>jalpyrqaq</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 111, 800]
47.	людина	<i>lü</i> [Дьяконов 1967, 51]	прототюрк. * <i>jalynıq</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 325, 800]; прототюрк. * <i>kiši</i> 'людина', 'чоловік' [Сравнительно-историческая... 2001, 325, 803]
48.	маленький	<i>didi</i> 'маленький', 'юний'; <i>di</i> , 'маленький'; <i>sig, si(-ga)</i> 'маленький', 'вузький', 'слабкий'; <i>gar, ar, ur</i> 'маленький', 'юний'; <i>tur</i> 'дитя', 'маленький', 'юний'; <i>didila</i> 'маленький', 'юний' [Halloran]	орхон.-енісей. <i>kicig</i> [Айдаров 1971, 360]

49.	ми	<i>mēde</i> [Дьяконов 1967, 62]	д.-тюрк. BIZ [Древнетюркский... 1976, 104]
50.	Місяць (планета), місяць (календарний)	<i>e-u₄-15</i> : 'повний місяць'; <i>itud, itid, itu, iti, id₈, it₄, id₄</i> [UD. ⁴ NANNA] 'місяць', 'місячне світло' [Halloran]	прототюрк. * <i>aj</i> 'Місяць (планета)' [Сравнительно-историческая... 2001, 629, 792]; прототюрк. * <i>ai</i> 'Місяць (планета)' [Сравнительно-историческая... 2001, 55, 793]; прототюрк. * <i>a:n'k</i> 'місяць (календарний)' [Сравнительно-историческая... 2001, 76, 793]
51.	м'ясо	<i>uzi</i> [Halloran]	прототюрк. * <i>aš</i> (чув.) [Сравнительно-историческая... 2001, 456, 793]
52.	насіння	<i>nutun</i> [Halloran]	прототюрк. * <i>tohum</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 116, 812]
53.	не	<i>ni-</i> [Дьяконов 1967, 66]	д.-тюрк. JOQ [Древнетюркский... 1976, 172]
54.	ніс	<i>kiri_{3,4}, kir₄, giri₁₇</i> : 'ніс' (на думку Дж.А. Хеллорана, слово <i>kiri</i> походить від шумер. <i>ki</i> 'місце', + <i>ir</i> , 'запах') [Halloran]	прототюрк. * <i>burun</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 214, 795]; прототюрк. * <i>kaŋ-ir</i> 'перенісся', 'ніс' [Сравнительно-историческая... 2001, 215, 802]
55.	ніч	<i>gig, nig, gi₆, ge₆, ni₆, ne₆, ni, me, ku₁₀, gi₂₅</i> 'ніч', 'чорний', 'темний' [Halloran]	прототюрк. * <i>dü:n</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 81, 797]; д.-тюрк. КЕЇА [Древнетюркский словарь 1976, 291]; тур. <i>gece</i>
56.	новий	<i>gibil₍₄₎</i> 'новий', 'свіжий', 'оновлення' (на думку Дж.А. Хеллорана, слово <i>gibil₍₄₎</i> походить від шумер. <i>gub</i> 'очищати' + <i>ul</i> 'сяти') [Halloran]	прототюрк. * <i>jan-gi, jan-ny ~ jeŋi</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 19, 800]

57.	один	ASH 'рисочка', 'одиниця' [Сулейменов 1990, 547]; <i>dili (didli), deš, gè</i> 'один' [Дьяконов 1967, 60]	прототюрк. *bir 'один' [Сравнительно-историческая... 2001,]; заг.-тюрк. AŞ (EŞ, ES, İŞ) 'ріж, розрізай'; KEŞ (KAS, KES, KIS), EŞ (PAS, PIŞ, PIS) 'ріж, висікай'; можливий також інший варіант: шумер. IŞI 'пил', 'пішинка', тюрк. IŞ (EŞ) 'найдрібніша частинка', PIŞI (BIÇI, BIŞI) 'малий' (діалектне); заг.-тюрк. TILIK (TILI, DILIK, DILI) 'рисочка', 'смужка'; утворене від тюрк TIL (DIL) 'дряпай', 'вирізай' [Сулейменов 1990, 547]
58.	око	<i>igi</i> 'око', 'обличчя' [Дьяконов 1967, 58]	прототюрк. *görs>göz [Сравнительно-историческая... 2001, 209, 799]
59.	пазур	<i>umbin</i> 'пазур', 'кіготь', 'копито', 'волосся', 'шерсть', 'спиця', 'колесо' [Halloran]	прототюрк. *dirma-k, *durma-k [Сравнительно-историческая... 2001, 257, 797]
60.	перо	^(gts) <i>pa</i> 'листок', 'брунька', 'гілка', 'крило', 'перо' [Halloran]	крим.-гат. <i>tuk</i> ; тур. <i>tüy</i>
61.	печінка	<i>mur, ur,</i> [GAR] 'легені', 'печінка' [Halloran]	прототюрк. *bagyr [Сравнительно-историческая... 2001, 278, 793]
62.	пити	<i>nag</i> [Halloran]	д.-тюрк. İC [Древнетюркский... 1976, 201]
63.	пісок	SAKAR 'пил', 'пісок' [Сулейменов 1990, 544]	тур. ÇAKIR 'пісок', 'дрібні камінці'; чагат. ÇAKA 'пісок' [Сулейменов 1990, 544]; д.-тюрк. QUM 'пісок' [Древнетюркский... 1976, 416]
64.	плавати	не виявлено	тур. <i>yüzmek</i>
65.	повний	<i>de</i> 'наливати', 'наповнювати' [Halloran]	д.-тюрк. TOLU [Древнетюркский... 1976, 573]

66.	помирати	<i>ug_{u,v,a}</i> ; <i>uš</i> 'помирати'; <i>gür</i> 'сфера', 'коло', 'обруч', 'нахилятися', 'приборкувати', 'загнуздувати', 'помирати' [Halloran]	д.-тюрк. <i>ÖL</i> [Древнетюркский... 1976, 383]; орхон.-єнісей <i>уч</i> [Айдаров 1971, 365]
67.	попіл	<i>dè, dè-dal</i> 'попіл' (<i>dè</i> 'поріл' + <i>dal</i> 'лігати') [Halloran]	д.-тюрк. <i>TOy</i> 'пил' [Древнетюркский словарь 1976, 570]
68.	приходити	<i>du</i> ; <i>gin, gen</i> 'ходити', 'йти', 'приходити' [Halloran]	д.-тюрк. <i>KEL</i> [Древнетюркский словарь 1976, 295]
69.	птах	<i>gaša</i> 'ворон' (?) [Дьяконов 1967, 41]; <i>gi</i> 'птах'; <i>mušen</i> 'птах'. На думку Дж.А. Хеллорана, слово <i>mušen</i> походить від шумер. <i>muš</i> 'рептилія' + <i>an</i> 'небо' [Halloran]	д.-тюрк. <i>QUŠ</i> 'птах' [Древнетюркский... 1976, 471]; <i>karlygaš</i> 'ластівка' (дослівно: птах із чорним пір'ям) [Сулейменов 1990, 546]
70.	риба	<i>ku</i> ; <i>kiñ/kin^{ku}</i> [Halloran]	прототюрк. <i>*ba:lyk</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 177, 794]
71.	ріг	<i>si</i> [Halloran]	прототюрк. <i>*bujguz</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 148, 795]
72.	рот	<i>ka</i> [Halloran]	д.-тюрк. <i>AyAZ</i> 'рот' [Древнетюркский словарь 1976, 17]
73.	рука	<i>a</i> [http://pcd.museum.upenn.edu]; <i>šu</i> [Дьяконов 1967, 79]	USH (US, UUSH, UUS) 'жменя' [Сулейменов 1990, 543]; прототюрк. <i>*älg</i> 'рука' (кисть) [Сравнительно-историческая... 2001, 251, 798]; прототюрк. <i>*kol</i> 'рука' [Сравнительно-историческая... 2001, 244, 803]

74.	серце	ŠAG (ŠAB у шумерській “жіночій” мові <i>eme-sal</i>) ‘серце’, ‘середина’, [Дьяконов 1967, 49; Сулейменов 1990, 544]; <i>libiš</i> ‘серце’, ‘гнів’ [Дьяконов 1967, 50–51]	заг.-тюрк. ŠAB (ŠAP, SABA) ‘розрубай’; уйгур. ŠABAR ‘середина’; діалектний варіант заг.-тюрк. ŠAK (ŠAK, SAK) ‘розколи’, ‘розколи навпіл’, ‘рівна частина’, ‘дріб’язок’ [Сулейменов 1990, 544]; прототюрк. *jürek ‘серце’ [Сравнительно-историческая... 2001, 276, 802]
75.	сидіти	<i>tuš, suš</i> [Дьяконов 1967, 49]	д.-тюрк. OLUK, OLTUK [Древнетюркский... 1976, 366]
76.	сказати	<i>du(g)</i> , [Дьяконов 1967, 67]	д.-тюрк. TE ‘говорити, сказати’ [Древнетюркский... 1976, 545]
77.	собака	<i>ur</i> [Halloran]	прототюрк. *yit [Сравнительно-историческая... 2001, 188, 800]; прототюрк. *it~yit [Сравнительно-историческая... 2001, 648, 800]; прототюрк. *qurt ‘вовк’ [Сравнительно-историческая... 2001, 643, 806]
78.	сон	U ‘сон’ [Аманжолов 1974, 65–71]	д.-тюрк. u ‘сон’; якут. <i>uu</i> ‘сон’ [Аманжолов 1974, 65–71]
79.	сонце	UD ‘сонце’, ‘день’ [Сулейменов 1990, 547]	д.-тюрк. UT (ÜD, ÖD) ‘полудень’, ‘час’ [Сулейменов 1990, 547]; орхон-єнісей. күн ‘сонце’, ‘день’ [Айдаров 1971, 360]
80.	стояти	<i>gub</i> [Дьяконов 1967, 39]	прототюрк. *tur ‘стояти’, ‘перебувати’ [Сравнительно-историческая... 2001, 694, 813]
81.	ступня	<i>giri</i> ‘нога’ [Дьяконов 1967, 48]	д.-тюрк. AdAQ ‘нога’ [Древнетюркский... 1976, 14]; д.-тюрк. AZAQ ‘нога’ [Древнетюркский... 1976, 72]; тур. ayak tabanı ‘ступня’; чув. ура ‘нога’

82.	сухий	<i>ša</i> 'висушувати'; <i>šeg</i> , <i>še</i> 'гріти', 'висушувати', готувати (їжу)'; <i>gáda</i> , <i>gad</i> _(n) 'сушити', 'сяяти'; <i>lag</i> , <i>àg</i> [UD], <i>ug</i> 'сушити', 'сяяти' [Halloran]	д.-тюрк. QAQ 'сухий', 'засушений' [Древнетюркский... 1976, 321]; д.-тюрк. QURUγ 'сухий' [Древнетюркский... 1976, 468]
83.	теплий	<i>kum</i> 'гарячий', 'жар', 'літо' [Halloran]	прототюрк. * <i>isiγ</i> , <i>usuγ</i> 'спекотний' [Сравнительно-историческая... 2001, 19, 800]; прототюрк. * <i>jilī</i> 'теплий' [Сравнительно-историческая... 2001, 21, 801]
84.	ти	<i>zæ</i> (<i>ze</i> у шумерській "жіночій" мові <i>eme-sal</i>) [Дьяконов 1967, 62]	SEN (SĀN, SĪN). На думку О. Сулейменова, чимало тюркських лексем відрізняються від шумерських наявністю носового закінчення, що як вважає дослідник, є явищем більш пізнім. У деяких алтайських мовах "н" у займенниках так і не з'явився. Для порівняння – монг. <i>cu</i> 'ти' [Сулейменов 1990, 545]
85.	той	ANE (ENE) вказівний займенник "те", "та", "той" [Сулейменов 1990, 545]	заг.-тюрк. ĀNE (ĀNĀ, ANAU) вказівний займенник "те", "та", "той" [Сулейменов 1990, 545]
86.	хвіст	<i>kun</i> 'хвіст', 'резервуар', 'відгалуження (каналу)' [Halloran]	каз., уйгур. тощо KON 'курдюк' <i>kürdük</i> [Сулейменов 1990, 545]
87.	хмара	<i>lum</i> 'добриво', 'хмара', <i>dugud</i> 'вага', 'хмара'; ^m <i>dungu</i> 'хмара'; <i>imī</i> , <i>im</i> , <i>em</i> 'вітер', 'напрямок', 'погода', 'шторм', 'хмара', 'дощ', <i>tilpar</i> 'хмара' [Halloran]	прототюрк. * <i>bulut</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 24, 795]
88.	холодний	<i>šeg</i> , 'мороз', 'холод', 'тремтіння від холоду'; <i>ten</i> , <i>te-en</i> 'холод' [Halloran]	прототюрк. * <i>soγuq</i> , <i>soguk</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 15, 810]; тюр. <i>soğuk</i>
89.	хто	<i>a'ba</i> [Дьяконов 1967, 63]	д.-тюрк. KIM [Древнетюркский словарь 1976, 307]

90.	цей	(e)ne [Дьяконов 1967, 62]	д.-тюрк. BU [Древнетюркский... 1976, 119]
91.	червоний	si ₄ , su ₄ , sa ₁₁ 'червоний'; su ₉ 'червора охра'; sig ₁₇ (GI) 'червоно-жовтий' [Halloran]	прототюрк. *kiz-ii [Сравнительно-историческая... 2001, 602, 803]
92.	чоловік (у т.ч. у подружжі)	*nitaḥ-dam>nitalam [Дьяконов 1967, 49]; erim, érin, éren 'чоловік', 'слуга', 'воїн', 'військо', 'армія', 'народ' [Halloran]	прототюрк. *er 'герой' [Сравнительно-историческая... 2001, 561, 798]; 'чоловік' [Сравнительно-историческая... 2001, 661, 798]; прототюрк. *eren 'чоловік (у т.ч. у подружжі)' [Сравнительно-историческая... 2001, 561, 798]; прототюрк. *kisi 'людина', 'чоловік' [Сравнительно-историческая... 2001, 325, 803]
93.	чорний	gi(g) [Дьяконов 1967, 63]	д.-тюрк. QARA [Древнетюркский словарь 1976, 422]
94.	чути	GESHTUKA 'той, що слухає' [Сулейменов 1990, 544]	заг.-тюрк. ESHTUGAN (ESTUGAN, ESTIGEN) 'той (та), що слухає'; ESHIT (ESIT) 'слухай'; ESHTU (ESTU) 'слухати' [Сулейменов 1990, 544]; крим.-тат. esitken 'той (та), що слухає'
95.	шия	gi 'шия', 'погилиця', 'загрівок', 'берег річки', 'бік', 'сторона', 'край'; gun [GÚ-UN] 'загрівок' [Halloran]	прототюрк. *bo:jn [Сравнительно-историческая... 2001, 223, 794]; прототюрк. *yāl 'грива, загівок' [Сравнительно-историческая... 2001, 146, 800]
96.	шкіра	kuš, kus [SU] [Halloran]	тув. keš 'шкіра', 'шкура' [Сравнительно-историческая... 2001, 388, 802]; кирг. keš 'пояс' [Сравнительно-историческая... 2001, 388, 802]; тув. a''lyq 'шкіра' [Сравнительно-историческая... 2001, 388, 792]; чаг. *bylyar 'шкіра' [Сравнительно-историческая... 2001, 389, 795]

97.	що	<i>a-na</i> 'що' (<i>a</i> 'до' + <i>ni</i> 'він, вона', + <i>a</i> 'означальний артикль') [Halloran]	д.-тюрк. NE [Древнетюркский... 1976, 361]
98.	я	<i>gae</i> (<i>me</i> у шумерській "жіночій" мові <i>eme-sal</i>) [Дьяконов 1967, 62]; <i>men</i> _{2,3} ; I, myself	MEN (BEN, BIN, MĀN, BĀN). На думку О. Сулейменова, чимало тюркських лексем відрізняються від шумерських наявністю носового закінчення, що, як вважає дослідник, є явищем є більш пізнім. У деяких алтайських мовах "н" у займенниках так і не з'явився. Для порівняння – монг. <i>би</i> 'я' [Сулейменов 1990, 545]
99.	язик	<i>eme</i> [Дьяконов 1967, 41]	прототюрк. * <i>di.š</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 228, 797]
100.	яйце	<i>nuz, nus</i> 'яйце'; <i>nunuz, nunus</i> (редупл.) 'яйця', 'паросток', 'нащадок', 'твір', 'витвір' [Halloran]	прототюрк. * <i>jumurtka</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 142, 807]

Здійснюючи порівняльно-етимологічний аналіз лексичних одиниць шумерської та тюркських мов, автор цієї статті враховував фонетичні та морфологічні особливості цих мов, зокрема чергування приголосних *b* та *m* і *b* та *g* у шумерських діалектах *eme-gir* та *eme-sal* [Канева 1996, 23], чергування *e* та *i* між приголосними у другому складі деяких шумерських запозичень, зокрема у наведеному вище прикладі шум. *erim, érin, éren* 'чоловік', 'слуга', 'воїн'; 'військо', 'армія'; 'народ' [Halloran] (ці лексеми автор вважає тюркськими запозиченнями в шумерській мові); чергування голосних *u>ə* та приголосних *i>ж>ч>ш>с*, а також палаталізацію у ряді тюркських мов [Серебренников, Гаджиєва 1986, 30, 50–51]; спільні морфологічні закономірності шумерської та тюркських мов, виявлені О. Сулейменовим, зокрема випадання початкового голосного у словах, що мають конструкцію ГППГ, а потім і кінцевого приголосного [Сулейменов 1990, 553].

У поданій таблиці автором було виділено 41 приклад співзвучності елементів лексики шумерської та тюркських (здебільшого загальнотюркських, прототюркських та давньотюркських) лексичних елементів. З них 11 нижчевикладених елементів, на думку автора, є запозиченнями з мов однієї лінгвістичної групи до іншої: шумер. *igi...uru* 'бути пильним, чатувати, стояти на варті' (від *igi* 'око' + *uru* 'дивитися, стерегти') [Halloran] та д.-тюрк. KÖR [Древнетюркский словарь 1976, 317]; тур. *görmek* (на думку автора, це запозичення з протошумерської мови до прототюркських); шумер. *ba, ru, sum* 'давати' [Halloran 1999] та прототюрк. **be:r* 'давати' [Сравнительно-историческая... 2001, 700, 794] (на думку автора, це запозичення з протошумерської мови до прототюркських); шумер. *a-rá* 'дорога, шлях' (на думку Дж.А. Хеллорана, походить від *a* 'де' + *rá* 'йти', 'нести') та д.-тюрк. ORUQ 'дорога' [Древнетюркский словарь 1976, 488] (на думку автора, це запозичення з протошумерської мови до прототюркських, і додатковим підтвердженням на користь цього є наявність власне прототюрк. **jo:l* 'дорога, шлях' [Сравнительно-историческая... 2001, 351, 801]); алт. *salaa* 1) 'притока (ріки)', 'розгалуження (дерева, дороги)'; 2) 'проміжок між пальцями'; киргиз. *salaa* 1) 'улоговина'; 2) 'проміжок між пальцями'; 3) 'палець' < *sal* + *ya*, пор. евенк. *sālga* 1) 'промежина'; 2) 'крок', 'відстань' [Аманжолов 1974, 65–71] та шумер. SAL 'vulva; жінка' [Аманжолов 1974, 65–71] (на думку автора, це запо-

зичення з діалектів протоалтайської спільноти до протошумерської мови, і додатковим підтвердженням на користь цього є наявність власне шумер. *mi* ‘жінка’ [Halloran] та прототюрк. **ewči* ‘жінка’, ‘дружина’ [Сравнительно-историческая... 2001, 297, 798]; прототюрк. **tiši* ‘жінка’ [Сравнительно-историческая... 2001, 315, 812]; д.-тюрк. KIS ‘дружина’ [Древнетюркский словарь 1976, 310]; заг.-тюрк. AŞ (EŞ, ES, İŞ) ‘ріж, розрізай’; KEŞ (KAS, KES, KIS), EŞ (PAS, PIŞ, PIS) ‘ріж, висікай’; можливий також інший варіант: шумер. İŞI ‘пил’, ‘піщинка’, тюрк. İŞ (EŞ) ‘найдрібніша частинка’, PIŞI (BIŞI, BIŞI) ‘маленький’ (діалектне); заг.-тюрк. TILIK (TILI, DILIK, DILI) ‘рисочка’, ‘смужка’; утворене від тюрк. TIL (DIL) ‘дряпай’, ‘вирізай’ [Сулейменов 1990, 547] та шумер. AŞH ‘рисочка’, ‘одиниця’ [Сулейменов 1990, 547]; *dili* (*didli*), *deš*, *gè* ‘один’ [Дьяконов 1967, 60] (на думку автора, це запозичення з прототюркських діалектів до протошумерської мови); заг.-тюрк. ŞAB (ŞAP, SABA) ‘розрубай’; уйгур. ŞABAR ‘середина’; діалектний варіант заг.-тюрк. ŞAK (ŞAK, SAK) ‘розколи’ ‘розколи, навпіл’, ‘рівна частина’, дріб’язок та шумер. ŞAG (ŞAB у шумерській “жіночій” мові *eme-sal*) ‘серце’, ‘середина’ [Дьяконов 1967, 49; Сулейменов 1990, 544] (на думку автора, це запозичення з прототюркських діалектів до протошумерської мови, і додатковим підтвердженням на користь цього є наявність власне шумер. *libiš* ‘серце’, ‘гнів’ [Дьяконов 1967, 50–51] та прототюрк. **jürek* ‘серце’ [Сравнительно-историческая... 2001, 276, 802]); прототюрк. **qurt* ‘вовк’ [Сравнительно-историческая... 2001, 643, 806] та шум. *ur* ‘собака’ [Halloran] (автор вважає, що це запозичення з прототюркської до протошумерської); прототюрк. **eren* ‘чоловік (у т.ч. у подружжі)’ [Сравнительно-историческая... 2001, 561, 798] та шумер. *erim*, *érim*, *éren* ‘чоловік’, ‘слуга’, ‘воїн’, ‘військо’, ‘армія’; ‘народ’ [Halloran] (на думку автора, це запозичення з прототюркських діалектів до протошумерської мови); шумер. GESHTUK ‘вухо’ [Сулейменов 1990, 544] та GESHTUKA ‘той, що слухає’ [Сулейменов 1990, 544] і заг.-тюрк. ESHTUGAN (ESTUGAN, ESTIGEN) ‘той (та), що слухає’; EŞIT (ESIT) ‘слухай’; ESHTU (ESTU) ‘слухати’ [Сулейменов 1990, 544]; крим.-тат. *esitken* ‘той (та), що слухає’ (на думку автора, це запозичення з протошумерської мови до прототюркських); шумер. *kuš*, *kus* ‘шкіра’ [SU] [Halloran] та тув. *keš* ‘шкіра’, ‘шкура’ [Сравнительно-историческая... 2001, 388, 802]; кирг. *keš* ‘пояс’ [Сравнительно-историческая... 2001, 388, 802] при наявності тув. *a”lyq* ‘шкіра’ [Сравнительно-историческая... 2001, 388, 792]; чаг. **bylyar* ‘шкіра’ [Сравнительно-историческая... 2001, 389, 795] (на думку автора, це запозичення з протошумерської мови до прототюркських); шумер. *a-na* ‘що’ (*a* ‘до’ + *ni* ‘він, вона’ + *a* ‘означальний артикль’) [Halloran] та д.-тюрк. NE [Древнетюркский... 1976, 361] (на думку автора, це запозичення з протошумерської мови до прототюркських).

Решта 31 приклад співзвучності між шумерською та тюркською лексикою, на нашу думку, можна з більшою чи меншою мірою впевненості вважати спільними за походженням, і якщо прийняти версію про спорідненість генетичну чи набуту між шумерською та тюркськими мовами, то завдяки методу М. Сводеша, при наявності більш ніж трьох десятків прикладів спільнокоренових слів у цих мовах, можна припустити, що розпад ймовірної прототюрксько-шумерської спільноти, за графіком М. Сводеша [див.: Їжик 2010, 14], відбувся приблизно за 1000 років до періоду існування живої шумерської мови, що, відповідно до шумерських текстів, які дійшли до нашого часу, тривав протягом III тис. до н.е. [Канева 1996, 12–14], тобто прототюрксько-шумерська спільнота розпалася у V тис. до н.е.

Проте автор більш схиляється до думки, що це могла бути вторинна і набута спорідненість двох етномовних спільнот, генетичну спорідненість між якими остаточно виявити ще не вдалося. Даються взнаки структурно-морфологічні розбіжності між шумерською та тюркськими мовами. Згідно з результатами порівняльно-історичних досліджень прототюркські діалекти у IV тис. до н.е., тобто у період існування “прамов” відомих науці мовних сімей [Бонгард-Левин, Гурув 1988, 59], перебували на доморфологічній стадії, а з самого початку розвитку процесу формування морфології у цих діалектах утворювалися лише суфіксальні форми. Шумерська ж мова у зазначений період уже мала розвинену морфологію аглютинативного типу, і для неї були характерні як суфіксальні, так і префіксальні форми [Щербак 1989, 158]. Хоча серед показників відмінків у шумерській та тюркських мовах спостерігається деяка схожість, зокрема

показник давального відмінка *-ra* у шумерській та мові орхонсько-енісейських писемних пам'яток [Айдаров 1971, 355; Сулейменов 1990, 552], а також, ймовірно, показник порівняльного відмінка у шумерській мові *-gim, -gimi*, який міг бути утворений від морфеми, запозиченої з тюркських мов, що могла виглядати приблизно як післяйменник у турецькій мові *gibi* 'неначе'.

Автор цієї роботи також звертає увагу на ускладнення проведення порівняльного семантичного аналізу шумерської та тюркських мов внаслідок значно більшої у порівнянні з тюркськими мовами, найдавніші документи якими складено у період раннього Середньовіччя, архаїчності шумерської мови, як і взагалі давньосхідних мов. Для цих мов була характерна полісемія, тобто чимало слів мали різноманітні значення, що означають предмети та явища, які відрізняються одне від одного за суттю, проте сприймаються давньосхідною людиною як близькі та споріднені між собою. Наприклад, шумерське слово *a (ia)* означає поняття "вода", "насіння", "батько" та "спадкоємець" [Вейнберг 1986, 45]. Серед наведених прикладів шумер. **UD, заг.-тюрк. UT означають поняття "вогонь", "сонце", "день", "полудень", "час" [Сулейменов 1990, 547].

Однак, на думку автора, як наведені вище приклади, так і результати досліджень О. Сулейменова щодо лексем, котрі означають назви явищ природи та заняття населення, являють собою систему й чітко відображають тісні етнокультурні зв'язки між прототюрками та протошумерами у період розвитку скотарства і часткового переходу до землеробства та осілого способу життя й початку епохи виробництва металів [Сулейменов 1990, 542–548] і свідчать про наявність тісних етнокультурних контактів між прототюрками та протошумерами.

Сам топонім "Шумер", що вперше згадується в аккадських документах [Канева 1996, 8], ще не вдалося остаточно етимологізувати, і лише в тюркських мовах є співзвучні з цим топонімом слова, семантику яких можна визначити: у написі, вирізьбленому на пам'ятнику Куль-тегіну (VIII ст. н.е.), є вираз "турк ыдук ери-субы", тобто "священна тюркська земля", де поняття Ер-Суб, що означає "земля і вода", могло, на думку О. Сулейменова, перетворитися на Суб-Ер (Субер), відоме з монгольського епосу, де означає гору, що мала також назву Сумер (в уявленні монгольських народів це була двоголова гора, якої не сягав навіть Всесвітній потоп) [Сулейменов 1990, 547].

Питання етнокультурних зв'язків між предками шумерів та тюрків, генетичну спорідненість яких виявити до кінця ще не вдалося, слід також глибше вивчати у контексті дослідження контактів між предками носіїв шумерської мови та алтайських мов узагалі, що сприятиме вирішенню питань етномовних зв'язків як між протошумерами та протоалтайцями, так і між предками самих алтайських народів. О. Сулейменов висловився про те, що культурна спорідненість між шумерською та тюркськими мовами більш давня, ніж культурна спорідненість між мовами тюркської та монгольської груп [Сулейменов 1990, 541]. Подальші порівняльно-історичні дослідження методом М. Сводеша шумерської, тюркської, монгольської та тунгусо-маньчжурської груп, а також порівняльне дослідження культурної лексики цих мов мають встановити як вірогідність генетичних зв'язків, так і ступінь етнокультурних контактів між предками носіїв цих мов.

СКОРОЧЕНІ НАЗВИ МОВ

алт. – алтайська, грец. – грецька, д.-тюрк. – давньотюркська, евенк. – евенкійська, заг.-тюрк. – загальнотюркські лексичні форми, киргиз. – киргизька, крим.-таг. – кримськотатарська, монг. – монгольська, орхон.-енісей. – мова орхонсько-енісейських пам'яток давньотюркської писемності, прототюрк. – прототюркська, рап. – рапануї, тур. – турецька, туркм. – туркменська, угор. – угорська, уйг. – уйгурська, чагат. – чагатайська, чув. – чуваська, шумер. – шумерська, якут. – якутська.

ЛІТЕРАТУРА

Айдаров Г. Языки орхонско-енисейских памятников древнетюркской письменности VIII в. Алма-Ата, 1971.

Аманжолов А.С. "Шумеро"-тюркские соответствия и изобразительные логограммы // *Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, 5. Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker (Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in*

Berlin. Herausgegeben von G. Hazai und P. Zieme). Berlin, 1974.

Андронов М.С. О типологическом сходстве новоиндийских и дравидийских языков // **Лингвистическая типология и восточные языки**. Москва, 1965.

Андронов М.С. О характере деккано-уральских аналогий // **Языковые универсалии и лингвистическая типология**. Москва, 1969.

Беликов В.И. Андаманские языки // **Лингвистический энциклопедический словарь**. Москва, 1990.

Бонгард-Левин Г.М., Гуров Н.В. Древнейшая этнокультурная история народов Индостана: итоги, проблемы, задачи исследования // **Древний Восток. Этнокультурные связи**. Москва, 1988.

Вейнберг И.П. **Человек в культуре древнего Ближнего Востока**. Москва, 1986.

Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. **Индоевропейский язык и индоевропейцы**. Ч. 2. Тбилиси, 1984.

Долгопольский А.Б. Гипотеза древнейшего родства языковых семей Северной Евразии с вероятной точки зрения // **Вопросы языкознания**, 2, 1964.

Древнетюркский словарь. Москва, 1976.

Дьяконов И.М. **Языки древней Передней Азии**. Москва, 1967.

Зифельт-Симмуяги А.Р. Uralo-Altaica. 1 // **Труды общества обследования и Ижик М. Мадагаскар та Индонезия: мовна стежка між родинами**. Київ, 2010.

Канева И.Т. **Шумерский язык**. Санкт-Петербург, 1996.

Куланда С.В. Материальная культура и экономика народов Западной Индонезии в дописьменный период (по лингвистическими материалам) // **Народы Азии и Африки**. 5, 1983.

Мифы, предания и легенды острова Пасхи. Москва, 1978.

Мейе А. **Сравнительный метод в историческом языкознании**. Москва, 1954.

Мосенкис Ю.Л. **Минийский, прототигрский, австронезийский?** Киев, 1997.

Петрухин В.Я. **Мифы финно-угров**. Москва, 2003.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Т. 4. Лексика. Москва, 2001.

Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. **Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков**. Москва, 1986.

Сулейменов О. **Аз и Я. Эссе, публицистика, стихи, поэмы**. Алма-Ата, 1990.

Тенишев Э.Р. Древнетюркские языки // **Лингвистический энциклопедический словарь**. Москва, 1990.

Тищенко К.М. **Основы мовознавства**. Київ, 2007.

Щербак А.М. К вопросу об отдалённых связях тюркских языков // **Актуальные вопросы сравнительного языкознания**. Ленинград, 1989.

Falkenstein A. **Das Sumerische**. Leiden, 1959.

Halloran J.A. Sumerian lexicon // <http://www.sumerian.org>

Hamori F. **Mesopotamian and Finn-Ugor god names compared to Sumerian updated on 12/6/2002** // cwnet.com/millenia/FUgods.htm

Hommel F. Die summer-akkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse // **Zeitschrift für Keilschriftforschung**. Leipzig, 1894.

Lansberger B. Die Sumers // **Ankara Ünivesitissi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1/5, 1942.

<http://pcd.museum.upenn.edu>

Tuna O.N. **Sümer illerinin târihi ilgisi ile Türk dili nin yaşı meselesi**. Ankara, 1997.

Weissbach F.H. **Die sumerische Frage**. Leipzig, 1892.